

OHAR BATZUK BOKAL BATEZ: ZUBERERAREN [y]

Miren Lourdes Oñederra

(Universidad del País Vasco/Euskal Herriko Unibertsitatea)

Abstract

The diachronic evolution from /u/ to /y/ in the Souletin dialect of Basque has traditionally been considered a borrowed sound change. Researchers have mostly focused on the issue of the environments impeding the change, which seems to be a specificity of Basque. This paper criticizes the traditional analysis via a diachronic chain of diphthongizations and monophthongizations, based on the theory of vocalic processes developed by Patricia Donegan. From that hypothesis, it follows that conditions motivating (or blocking) the change might have been prosodic factors nowadays opaque. Whether Basque shares with other languages those prosodic factors remains an open question. At any rate, given that the new sound results from older Souletin /u/ in native non-borrowed forms (also corresponding to /u/ in other modern varieties of the language), it seems clear that the evolution from /u/ to /y/ must have taken place throughout the history of Souletin Basque. Phonetic motivations should therefore be sought within Basque.

1. Bokalaz eta oharrez*

1.1. Bokala zubererazko «u» da, nazioarteko alfabeto fonetikoaren arabera [y], goiko bokal edo bokal itxia, palatal edo aitzineko, eta ezpainkaritu edo biribila.¹ Oharrak hizkuntzetan hots-unitate berriak sortzeari dagozkio eta Fonologia Naturalaren (FN) molde teorikoan kokatuko dira. Saillkapena eta deskripzioa baino areago iristeko, esplikazio fonologikorako aintzat hartu behar liratekeen alderdi fonetikoen berri ematera dator lan hau, esplikaziora iristeko esperantzarik gabe oraingoz.

Zoritxarrez ez dut denborarik, ez ezagutza nahikorik, Beñat Oyharçabalek mezei adinako lan bat egiteko. Ez naiz gauza oraingoz duela gutxi gai honi buruz idatzi nuena baino askoz areago joateko (ik. Oñederra 2009). Ordukoa Blust-en (2005)

* Baionako CNRS-IKERen, MECeko mugikortasunerako laguntzaz (PR2008-0259) egindako egonaldien erdi-erdian idatzi dut lan hau. IKEReko kideei, denen artean sortzen duten lan giro atseginatik eskerrak. Eskerrak, bereziki, Irantzu Epelderi eta Jasone Salaberriari beren irakurketa arretatsu eta iruzkin oparoengatik. Eskerrik asko Iván Igartuari ere ireki dizkidan eztabaida-gai sakonengatik.

¹ Lan honetan, gauzak errazteko eta baldintza berezirik ezean, marra artean jarriko da zubereraren /y/ eta, baita ere horren analisisan jatorrizkotzat jo ohi den /u/, alde batera utziaz horrela, bai jatorrizko hotsaren estatus berreraiki edo dokumentatua, bai hotsen balio fonemikoaren alderdi kronologiko eta bestelakoei dagozkienak (ik. horretaz Michelena 1977: 469-471). Halaber, irakurketa arintzeko, tasun bikote horietatik lehenak (*goiko*, *palatal* eta *ezpainkaritu*) erabiliko dira nagusiki lan honetan (cf. Donegan 1978: 22 tasun terminologiaz).

iritzi zenbaiti aurre egiteko saiotik abiatu bazen, oraingo honek Doneganen (1978) berrirakurketa pausatua du euskarri. Bide batez, fonologiaren historian merezi baino ezkutatuago gelditu den Doneganen lan mamitsu horren balioa aitortu ere nahi dut artikulu honen bidez, hango zenbait proposamenei oihartzun eginez zubereraren bokal sistemaren azterketarako. Esan behar da, halere, Doneganen lan horrek axola duela, ez bakarrik bokalei buruz eskaintzen digun irakasgai oparoagatik, baizik Stamperen teoriaren trinkotasunean barneratzeko laguntza ezin hobea delako.

Diakroniaz oro har eta euskararen historiak zehazki nire ezagutzaren urritasun nabarmena onartzearekin gomita egiten diet hemendik gai horietan aditu direnei, lana osa dezaten, ea denen artean aurrera egiten dugun lehengo eta oraingo gai historikoen ezagutzan.

Hots aldaketak garbi nabaritzeko denbora behar da, batez ere aldaketa horren hasiera mailakakoa eta alofonikoa izan bada.² Iragandako denbora hori oso luzea izan daiteke, bidean gertatuaren xehetasunak lanbrotzen dituelarik horrek, areago, noski, hots aldaketaren abiapuntuaren eta helmugaren artean ezer gutxi denean ezagun. Horregatik, batzuetan, ikerketa diakronikoez ezin dute helmuga bati abiapuntua egotzi besterik egin. Sarritan ezin da gertatutakoa esplikatuz, ez dago ikusterik zein den hots aldaketa baten arrazoia. Baina horrek ez du esan nahi, noski, aldaketa arrazoirik gabe gertatu denik. Kontua da hizkuntzalariak ez dakiela zein den arrazoi hori.

Hizkuntzak aldatu egiten dira, etengabe eta ezinbestean. Urruti gaude, haatik, horretarako azken arrazoiak ezagutzetik, bai orokorrean, bai aldaketa bakoitzaz. Aurretik eta ondoren askok egindako galdera jasotzen du Blustek (2005: 219-220): zergatik aldatzen ote dira hizkuntzak. Horri aurre egiteko, Sapir (1921: 152) hartuko dut babes, modu ezin hobean azaltzen baitu berak aldaketaren ezinbestekotasuna, aintzat harraraziz hitzun banakoen aldagarritasuna, gehi hizkuntzaren eta hizkuntz osagaien konplexutasun izugarria. Honetaz pentsatu nahi duenak irakur beza osorik aipatu liburuan (Sapir 1921) «Language as a historical product: drift» kapitulu. Hain zuzen ere, hizkuntzak ez aldatzea litzateke harrizkekoa.

Oyharçabalek gure mintegietako gai fonologiko zehatzez galdetzen duenean bezala, aldaketa bakoitzaren formaz egiten du Blust-ek bigarren galdera, *the “channeling” problem* deitzen duena: alegia zerk egiten duen delako hots garapen bat beste bat baino onargarriago, gertatu izana bera baino areago (esaterako, gure gaurko gaira ekarriaz eztabaida eta gerokoak aurreratuz, zergatik den onargarriago [y] → [i] gertatzea [u] → [y] gertatzea baino). Maizegi, besterik gabe, gertatu izanak hartu ohi du esplikazioaren lekua, areago, erlatiboki askotan gertatu bada (arinegi eta usuegi “tipologiko” deituraz onetsi ohi delarik). Horri gaineratzen bazaio tasun fonikoen erabilera sarri zirkularra, nabarmen gelditzen da gertakari fonologikoan alderdi esplika-tzaileen ahulezia.

Zubererazko /y/ hotsaren sorreraz pozik geundeke “zergatik” galderara hurbiltzeko “nola” galderatik bederen abia bagintezke. Oraingo honetan, ordea, zailtasunak galderaren ingurutik beretik sortzen zaizkigu: nola galdetu nola gertatu den ezer, gertatu dena bera denean ilun.

² Ez naiz hemen hots-aldaketen mailakakotasuna vs. bat-batekotasunaren eztabaida luze bezain kopilatuan sartuko, nahiz baden artikulu honetako gaiaren inguruan zer esanik horretaz. Eztabaida hori, halere, beste mota bateko lana litzateke.

Oso ezezko irudia eman lezake lan honek. Hain zuzen ere lanaren xede da orain arte emandako irtenbideetan zerk ez duen balio arazoak ulertzeko edo datuen deskripzioa baino harantzago heltzeko. Deskripzioaren beraren baldintzak ere betetzen ote diren zalantzan jarriko da, galdetzean zer esan nahi duen fonologikoki aldaketa inguruko hizkuntzetatik mailegatua izan zela adierazteak.

Hasieran iragarri bezala fonetikarekiko kezka da diakroniaren mahai gainean ipini nahi dudana: alegia, ahoskera aldaketak, bai orain eta bai lehen, gertakizun erreale eta arrazoidunak direla, nahiz batzuetan ez dakigun aski gertatua zehaztu ahal izateko. Ez da teoria berri bateko segitzaile izan behar hori hala ulertzeko, *mutatis mutandis*, 1891rako Paul-ek (1975: 11) aldarrikatzen zuen fonetikaren balio esplikatzailea diakronian:

(...) the motory-sensation always remains the really decisive motor power. One of the commonest errors is the supposition that a change which has arisen in a long period by numerous small displacements is to be referred to a single act resulting from a desire for convenience.

Zuberoako euskalkian aurkitzen den /y/ren etorbidea ilun horietakoa da. Berez da [y] fonetikoki hots markatua, eta jatorritzat hartu ohi den /u/ horretatik erakartzeara beste hots garapen batzuk baino ulergaitzagoa suertatzen da (ik. 4. beheago). Gainera, aspaldi gertatua izateak, hainbatik hainbatean, beti lanbrotzen badu hizkuntz gertakarien ikuspegia, areagotu egiten dira zailtasunak iraganeko datuetan euskara bezain urri dabilen hizkuntza batean (ik. 1.2). Euskarazko ordezkatzak, gainera, beste hizkuntza zenbaitetan aurkitzen diren aldaketa alderagarriek baino murriztapen gehiago ditu (ik. 3).

Horrenbeste zailtasunen aurrean etsipena, ulergarria izanik ere, ez da bide. Igar-tuak euskal hasperenaren historiaren inguruko lan sendo eta interesgarri batean, erakusten du badela esperantzarik euskalarien artean Fowler-ek (1995: 3) ikerketa filologikoan salatzen zituen gabeziak gaingintzeko, azterketa diakronikoan hots aldaketaren alderdi fonetiko ahantzi gabe arituz (ik. Igartua 2008).

1.2. Zubererazko /u/ > /y/ aldaketari sinkronikoki begiratuta, ikusten dugu zubererak sei bokal dituela (/y, i, e, a, o, u/), gainerako euskalkiek baino bokal bat gehiago. Begirada sinkroniko horretatik interpreta lezake fonologialariak zubereraz beste euskalkietan baino mugatuagoa dela aitzineko bokalak ez-ezpainkari izateko joera unibertsala (FNak desezipainkaritze bilakabidearen bidez jasotzen duena). Gainerako euskalkietan esperogarrien den egoera aurkitzen dugu (/i, e, a, o, u/): aitzineko bokal ez-ezpainkariak (/i, e/) eta atzeko bokal ezpainkaritu edo biribilak (/o, u/).³ Izan ere, desezipainkaritzea aitzineko bokalei dagokie usuen helduen ahoskeretan. Erabateko desezipainkaritzea, erabateko bokal ezpainkaririk eza, umeen ahoskeretan edo hizkuntza bakan batzuetan aurki omen daiteke (adyghe eta abkhas hizkuntzak aipatzen ditu Doneganek, 1978: 16, Trubetzkoyri jarraiki). Kontu horiek gorabehera, garbi dago bokal palatalen ezpainkaritasuna gauza markatua dela. Gainera, zubereraz edo, esaterako, atikoz bezala (Donegan 1978: 100) bokal palatal

³ Izan ere euskal bokal sistemaren berezitasunak aipatzean zubereraren /y/ eta euskalki horren beraren bokal sudurkariak aipatu ohi dira gainerako euskalkiekiko desberdintasunagatik. Hualdek (2003: 50) eta Traskek (1997: 151) euskal bokalismoaz ari direla hemengo «desezipainkaritze» (*delabialization*) terminoaren baliokide den *unrounding* erabiltzen dute.

ezpainkaritu bakarra goikoa izatea ulertzeko, kontuan izatekoa da irekitasunak ere baduela zerikusirik ezpainkaritasunarekin: gero eta irekiago (ozenago) izan bokala, errazago da desezipainkaritzea (Donegan 1978: 16).

Diakronikoki badakigu gaia aztertu duten hizkuntzalariek aho batez esan dutena: zubererazko /y/ horren jatorria /u/ dela, atzeko bokal goiko eta biribildua. Delako /u/ oraindik ere forma alderagarrietan beste euskalkietan ikus daiteke eta, halaber, zubererazko forma zaharragoetan, berreraikita edo ez, aurki daiteke. Alegia, atzeko bokalen eremu belarretik eremu palatalerainoko aitzineratze bat egon da, palatatze ere dei genezakeena.⁴ Ez dakigu askoz gehiago aldaketaz berez.

Aldaketa honen kidekoa izan bide duten beste hizkuntza batzuetan, adibidez gaskoieraz edo frantsesez, erdiko bokalekin ere jazo da aitzineratzea. Pentsa liteke, atal honen lehen paragrafoan hizpide izan dugun aitzineko bokalen desezipainkaritze bilakabideak beste hizkuntza horietan baino indar handiagoa zuela edo hartu zuela euskaraz. Hartara, desezipainkaritzeak bere ezartze-hierarkian berezkoagoak dituen bokal irekiagoekin irabazi egin zien partida bokal belarrak aitzineratzen zituzten palatalizazio bilakabideei, joera biak (desezipainkaritzea eta aitzineratzea) kontrajartzeko uanean, une hori inoiz gertatu bazen.

Euskarazko bokal aitzineratzean, ordea, bada pareko aldaketa ezagutu duten hizkuntzekiko bereizgarri askoz ulergaitzagoa: zubereraz bokalaren aitzineratzea eragotzi duten inguruneak hain zuzen. Beherago ere ikusiko denez (4), oso zaila da ingurune horiek bateratuko dituen ezaugarriak aurkitzea, areago /u/ren aitzineratzea eragotzeko arrazoirik eman lezakeenik. Hori arazo garrantzitsua da zerrendak baino areago joan nahi duen fonologia batentzat.

2. Hots-aldaketen fonologia

2.1. FNaren funtsez baliatuko naiz gure analisiari buruzko zalantzak aurkezteko. Jakina da teoria horren ikuspuntutik ahoskera gertakariak oinarri fonetikoa dutela eta fonologiaren zeregina dela azaltzea hizkuntzak hizketa bihurtzeari zor diona. Fonetikak, ikuspegi honetatik, zentzu zabal baina zehatza du, entzumenaren eta ebake-raren alderdi fisiko oro jasotzen duelarik.⁵

FNaren oinarrizko kontzeptua dugu bilakabide edo prozesu fonologikoa, bilakabide fonologikoan adierazten baitira fonologia kudeatzen duten indar implizituak: hotsen oharmen eta ekoizpenerako giza gaitasunak (Donegan & Stampe 1979: 126). Bilakabideak tasunei dagozkie, tasunetan gertatzen dira, tasunek eragiten dituzte. Beraz, bilakabideak azaltzeko erabili ohi diren hots-unitateak (bokal eta kontsonanteak) laburpen tresnatzat hartu behar dira soilik. Horrek ez du esan nahi, noski, unitateek ez dutenik axola hizkuntzaren fonologian. Hiztunaren oharmenean, hain zuzen, unitate edo segmentuak daude. Bestalde, bilakabideen bidez antolatutako tasunek hotsak

⁴ Deitura horrek, bestalde, ez lituzke ekarriko euskararen analisisan frantsesarenean Bichakjian-ek (1974: 83) azaltzen dituen zalantzak, euskaraz goiko bokalekin bakarrik gertatu baita aldaketa eta, horiek, goiko bokal edo bokal itxiak dira «palatatzat» hartzeko arazo gutxien dutenak.

⁵ FNean fonetikari ematen zaion lehentasunak ez du inola ere esan nahi esplikazioa hor agortzen dela uste denik. Ikus, adib., Fonologia Esperimentalarekiko desberdintasunen inguruan, Hurch (1988), besteak beste.

kontrastatu, aldatu eta osatzen dituzte. Kontraste eta aldaketa horiek dira txandakatze sinkronikoetan eta garapen diakronikoetan nabarmendu ohi direnak.

Esandakoagatik, hemen /u/ > /y/ garapena aipatzean batetik bestera dagoen tasun desberdintasunaz ari gara, gorago azaldu bezala, atzeko vs. aitzineko tasunez funtsean. Desberdintasunaz gain, berdintasunak ere gogoan izango dira, batez ere, arazo honen inguruan inor gutxik aipatzen duen ezpainkaritasuna. Izan ere, hotsen garapen sinkroniko zein diakronikoak ulertzeko, aldatzen diren tasunak bezain garrantzizko edo garrantzizkoago izan daitezke aldatzen ez, baina hotsak edo inguruneak osatzen dituztenak. Alde horretatik, era berean, ezin da egin tasun fonemikoen edo alofonikoen artean alde aurretikako bereizkuntzarik.⁶

Azpiparratu behar den beste aldarrikapen teoriko garrantzitsu bat bilakabide sinkroniko eta diakronikoak funtsez bat izateari dagokio. Hori hala da, esandakoagatik: FNaren arabera, hitzunen hots-ekoizpen eta -oharmen gaitasunek kudeatzen dutelako hizkuntzaren fonologia, bai bere ibilbide diakronikoan, bai bere dinamika sinkronikoan. Eskematikoki esanda, horregatik uste dugu egungo txandakatze eta aldagarritasunaren esplikazioak irits daitezkeela eta, baita ere, historian zehar gertatu diren edo ez diren aldaketak. Ezin da muga zeharkaezina eraiki ikerketa sinkronikoaren eta ikerketa diakronikoaren artean, gertakarien zergatiak baditugu helmuga. Aspaldian bizi izanagatik ez ziren gure arbasoak gu baino zentzugabeago izango beren ahoskeraren kudeaketan.

2.2. Hizkuntza batean bereizten diren fonema edo oinarrizko hotsak urritzeko arrazoiak ingurunegabeak izan daitezke: bilakabide ingurunegabeek hizkuntza batek hots gutxiago bereizteko arrazoiak ematen dituzte, bilakabide horiek esaten baitigute, hots batean zein tasun edo ezaugarri bateratzen den hobeto beste batekin ikuspuntu fonetikotik. Bestela adierazirik, bilakabide ingurunegabeek hots onenak egituratzeko aukerak dira, hots ez-horren-onak baztertzeko bilakabideak, tasun-ordezkatze murrizleak. Esate baterako, bokaltasunarekin batera ahokaritasuna hautatzeak (sudurkaritasunaren gainetik), fonetikoki bokal artikula-errazagoak eta oharterrazagoak egiteko, bokal sudurkariak hizkuntzaren inbentariotik baztertzea dakar. Bokal sudurkariak bereizten dituen hizkuntzak, hartara, bokalak ahokaritzen dituen bilakabideari (bokaltasuna ahokaritasunarekin lotzen duen murriztapen fonetikoari) uko egin dio. Era berean eta gure gaurko gaiari dagokiola, /y/ren motako bokal palatal ezpainkariak bereizten dituen hizkuntzak aitzineko bokalen desezipainkaritzea gaingitu edo mugatu behar izan du.

Gauzak horrela esatea, alegia /y/ren presentzia aitzineko bokalen desezipainkaritzea gaingitu izanari egozte ez da esplikazioak atzekoz aurrera jartzeko gogo zoroa, alderantzizkoa baizik: gertatzen denari edo inoiz gertatuari justifikazio fonetikoak bilatzetik dator. Beste zenbait ondorioren artean, aitzineko bokalen berezko ez-ezpainkaritasuna onartzen bada, ez da ondo ulertzen zergatik gertatu ahal izan den /u/ > /y/ motako palatalizazio edo aitzineratze bat.

Ez da erraz, beraz, /u/ren /y/rako aldaketa ingurunearen eraginik gabeko bilakabideren baten ondoriotzat jo ahal izatea. Hainbatik hainbatean, ingurune gabeko bilakabideek, beren egiteko edo funtzioaren aldetik hots unitate hobeak eratzen dituzte

⁶ Horretan interesa duenari gomendatuko nioke biziki irakur dezan Stamperen ohar trinkoa tasun pisugabeen esplikazio-gaitasunaz (Stampe 1979: 76, Afterthought 5). Oraingo aurrerapen teknikoei eskerrak berri diruditenak azaltzen ditu hor Stampek.

hotsen tasunen bateragarritasuna handituz. Ez litzateke halakoa [u] → [y] ordezkatzeko bat. Horrelako ordezkatzeko baten emaitza tasunen arteko bateragarritasuna gutxitzea bailitzateke, hotsaren ontasun fonetikoa urritzea. Ez dago arrazoi fonetikorik [u] bokala [y] ahoskatzeko, ez baita hobetzen ez artikulatarioki, ez akustikoki (ik. 4).

Beste aukera bat, noski, hots (klase) berria inguruko hizkuntzetatik sartuzat ematean datza. Hori izan da zubereraren /y/ren inguruan euskalari gehienek edo guztiek ahapeka edo ozen egin duten aukera. Euskarazko datuak direnak izanik, ulertzekoa da aldagetaren inguruneak hartzea ikerlarien arreta nagusia, besterik gabe ontzat ematea aldageta bera, zetorrenetik zetorrela, bazela. Beherago (5) ikusiko diren arrazoiak direla medio, uste dut ezin dela zubererazko /y/, gertatzen den formetan gertatzen delarik, kanpotikako mailegutzat hartuz azaldu, osorik behintzat.

Kanpotik sartua ez bada, hizkuntzak lehenago bereizten ez zuen hots edo hots klase bat bereiztera iristeko bidea inguruneari lotutako hots aldagetetan hasia izan daiteke. Besterik ezean, noizbait presente izango ziren baina denboraz ilundu diren ingurune baldintzetara jo behar da; baldintza horiek denboran ezkutatutako ezauzgarri prosodiko edo segmentalak lirateke, gerora aldatu eta, tarteko aldageten lekukotasunik ezarekin batera, /u/ > /y/ aldagetaren bat-batekotasunaren itxura eman dutenak. Harira datorkigu hemen Doneganen (1978: 62) gogoeta bilakabide ingurunegeben eta ingurunedunen muga lausotuaz:

Besides the effects of a process and its possible sets of input segments, the conditions under which a change is apt to occur must be considered. Such conditions, both suprasegmental and segmental, must be considered even with so-called “spontaneous” or “unconditioned” changes, because substitutions are in fact rarely completely unconditioned.

Gai dugun /u/ > /y/ aldagetaren abiapuntua ingurunearekin lotzeak, beraz nolabait teko arrazoi kombinatorioen aldeko hipotesia egiteak aldarrikatzen du ingurunearekin egokitzea legokeela jatorrizkoa baino okerragoa den hots bat sortzearen atzean, alegia fonetikoki kaxkarragoa den fonema berrira iristeko zioa ingurunera egokitzean legokeela. Ditugun datuekin, halere, ez da erraz arrazoiak bilakabide ingurunedunetan bilatzea.

Euskarak baino datu ezagunagoak eta gehiago eskaintzen dituzten hizkuntzen historian ere, ez dirudi soberan ezagutzen denik /u/ zaharretatik /y/ berrietarako igarobidearen aro bakoitzeko ingurune baldintzatzaileez. Esate baterako, frantsesez ez da gelditu aldagetaren urrats diakronikoen arrasto dokumentaturik ortografiaren edo errimaren bidez, goiko bokalen kasuan, euskaraz aldageta jasaten duten bakarren kasuan, alegia (beste zenbait hizkuntzaz, ik. Donegan 1978: 95 hh).

Bichakjianek (1974: 78) aldageten balizko alofonikotasunarekin lotzen du arazo hori (ik. beheragoko 4. ataleko 17. oinoharra). Jakina da, noski, hasieran eta agian luzaroan alofoniko izan daitezkeela tasun txandakatzeak eta fonemizatu arte ez direla ortografikoki islatzen. Fonemizatze hori maiz egoten da lotua modu estuan (ez nahitaez kausalean) ingurune baldintzatzailea galtzarekin, hala nola alemanezko bokalen umlautu edo frantsesezko sudurkaritzea. Bide horretatik pentsa genezake esku artean dugun bokal aldageta ere inguruneak eragindakoa izan zela eta, beranduago, eragin horren indarra ahuldu eta itxuraldatu arren, aldagetaren emaitzak fonemiko bihurtuta iraun egin duela.⁷

⁷ Hemen eta oro har *aldageta* singularrean adierazteak ez du esan nahi bilakabide bakarraz ari garenik; hain zuzen ere ondorengo ataletan bilakabide katearen aldeko apustua egingo da.

Definizioz, aldagarritasun alofonikoak ez du isla grafikorik izaten testuetan, ahoskatzen dituzten hiztunek ez baitutuzte hautematen aldaerak. Idazten diren hizkuntzetan eta idazten duten hiztunek ere ez. Hori oso aintzat hartzekoa da lekuko zuzenean, nonbaiten uztekotan, testu idatzietan utzi diguten garaiez ari garenean.

Askotan aldaketa honekin lotu izan da /o/ > /u/ aldaketa.⁸ Haatik /o/ > /u/ oso desberdina da ikuspuntu fonetikotik, aldatzen diren hotsen ezaugarrien aldetik, nahiz azterketa diakronikoetan arinegi onartu eta erabili ohi diren *push/pull chain* motako tramankulu estrukturalisten arabera erraz uler litekeen /o/ batek /u/ bere lekutik aterarazi eta /u/ hori /i/ aren ondora joatea. Esplikazio horiek, narrazio bezainbatean datuak txukun biltzen badituzte ere, oso gutxi azaltzen digute hiztunen ahoskerarekin gertatu ahal izan denaz, hots aldaketaren zergatiaz. Berez [o] → [u] *raising* edo igotze modura uler daitekeen bilakabide kolore-indartzailea da, bokal sistemen garabideetan maiz jazo dena (Donegan 1978: 60). Baina ez da berezko edo nahitaezko (A) fonema bat hots aldaketa bategatik beste (B) fonema baten eremura igarotzen denean, (B) fonemaren gauzatze fisikoak (C) hirugarren fonema baten esparrura aldatzea, haren antzeko (C') fonema berri bat sortuz. Aztertzen ari garen gaian horrek esan nahi luke, eskematikoki adierazita, [o] (/o/) → [u] igotzeak ekarriko lukeela [u] (/u/) → [y] aitzineratzea. Horrela, noski, neutralizazioak saihestuko lirateke. Bada-kigu, ordea, estrukturalistei lan handia eman bazieten ere, neutralizazioak oso gauza arrunta direla hizkuntzen fonologietan eta hiztunek ez dutela hizkuntzalariek adinako arazorik izaten halakoekin. Goiko bokalaren aitzineratzea, erdikoaren igotzearekin kateatzea, fonemen egitura fonologikoaren aldetik erakargarria bada ere, ez da esplikazio (aski) ikuspuntu fonetikotik. Alde horretatik, inplikazio erlazioak mota bereko ordezkatzeeen artean bakarrik uler daitezke. Adibidez, erdiko bokalak igotzeak ([e] → [i]) berarekin dakar behekoak ([æ] → [e]) ere igo izana baldintzape berean (Donegan 1978: 60-61). Batera gertatzen diren bilakabideak ere mota bereko bilakabideak izan ohi dira, adib., [e] → [i] eta [o] → [u] igotzeak (Donegan 1978: 61), nahiz ez duen batak bestea ekartzen (alegia inplikaziorik ez dago aldi berean gertatzen diren ordezkatzee paraleloen artean). Baina esku artean dauzkagun bi ordezkatzeeak guztiz mota desberdinekoak dira: /o/ > /u/ aldaketa igotze bilakabide baten ondorio izan daitekeen bitartean, /u/ > /y/ aitzineratze bat litzateke, ahoskune aldaketa bat nolabait, horren atzean legokeen tasun ordezkatzee bakarra hori balitz behintzat (baina ik. beheagoko 4. atala).

Oro har orain arteko azalpen guztiek egin dute bekatu Andersen-ek (1972: 12) gogorarazten digun legearen kontra:

An essential fact about evolutive phonetic change (...) is its gradual character. This is yet another fact about phonetic change which finds no expression in statements of diachronic correspondences. These may convey the impression that differences between different stages of a language come about suddenly. It is perhaps not surprising that many linguists who do not differentiate between phonetic change and diachronic correspondences believe that phonetic change is abrupt.

⁸ Ik., besteak beste, hizkuntza zenbaitez, Haudricourt & Juilland-ek (1949) bilduak eta zubererazkoaz, Michelena (1977), Haase (1992: 41-42). Trask (1997: 151) iritzi horren kontrakoa da.

Horrela bada /y/ra iristeko aldaketen arrazoiak ez dira garbiak, ezta aldaketa horiek zenbat eta nolakoak izan diren ere. /u/ zena /y/ dela esateak ez garamatza /u/ > /y/ formulak berak baino askoz urrutiago. Tasun bakar baten aldaketa gisa azaltzeak ere (belar → palatal) sinpletasunaren itxuraz ezkututzen du fonetikoki ilun dena eta inplikazio arauz geroztik behintzat jakina dena, bokaletan palataltasuna ezpainkaritasunarekin batzea gauza markatua dela (ik. horretarako arrazoi akustikoen laburpena 4. atalean).

Euskararen analisisan, ordea, ezin gara pobre baina lasai ere gelditu, datu urritasunaren aitzakian eta dagoeneko galdutako ingurune eragileen hipotesi fonologikoan babestuta. Kontua da euskaraz badirela inguruneaz datuak, eta txarrena ez da datu horiek ez dutela argitzen aldaketarako zioa, baizik eta erabat nahasgarri gertatzen zaizkiola ahoskera-gertakariak ulertu nahi lituzkeen fonologialariari.

3. Euskararen ingurune eragozleak

Pareko aldaketa bat izan duten hizkuntzetan ez bezala, euskarazko /u/ aitzinertua (/y/) ez da edozein ingurunetan agertzen. Horregatik ezinezko gertatu zaie ikerlarietara inguruneaz ahaztea, nahiz «[l]a conservación o palatalización de *u en suletino depende de los sonidos siguientes» (Michelena 1977: 52) idatzi zuen Mitxelena ez zuela aldaketa bera inguruneekin lotu nahi, alderantziz baizik, nolabait.

Nahita ere, oso zaila da zubereraz aurkitzen diren ingurune baldintzatzaileetan inolako esplikazio-iradokizunik aurkitzea. Aldaketa eragotzi duten inguruneak izanik gutxien (hiru multzotan biltzen ditu Mitxelena, *ibid.*), sailkapena hortik hasi ohi da (eta baita bukatu ere gehienetan), baina hain dira heterogeneoak non ezinezko gertatzen den ezaugarri fonetikoaren bidez klase gisa biltzea ere.

Horrek, ordea, arazo larria dakarkio analisi fonologikoari. Hasteko, orain arteko ikerleek berezitasun horretan bildurik beren arreta, ez du inork zalantzarik agertu bokal berri hori euskaraz agertzearen inguruan. Hots hori (sortu bide) zuten hizkuntzekiko hurbiltasun geografikoa aski izan dutelarik, onartzeko, besterik gabe, aldaketa.⁹

Bestalde, ingurune eragozleen kontzeptua bera da harrigarri samarra. Fonologiak aintzat hartu ohi ditu, esaterako, fonema baten ahoskeran eragina izan dezaketen ingurunearen ezaugarri fonetikoak, hala nola, bokalen berezko jarraitutasuna edo bokalen ahostuntasunaren funtsezkotasuna, hurrenez hurren azaltzeko bokal artean gertatu ohi diren kontsonante jarraitutze edo ahostuntzeak, edo, era berean, /i/ren palataltasuna horren ondoko kontsonante zenbaiten sabaikaritzearen berri emateko. Jakina da, bestalde, ingurunearen ezaugarriek kontrara ere joka dezaketela, disimilazioz, desberdintzeak gertaraziz (/ea/ > [ia] gertatzen denean bezala). Baina zailago da ulertzen nola ekar dezaketen inguruko hotsen ezaugarriek ordezkatzeko bat ez gertatzea.¹⁰

⁹ Lafonek euskararen baldintza estuagoekin lotzen zuen hizkuntza honek besteetatik hartu izanarekin aldaketa, baina zuhurtasuna erakusten du bere iritzietan. Halaber aipatzen du, Bonapartegandik hartuta, [u] eta [y]ren arteko bokal bat egon izan ahal zela (Lafon 1962: 902).

¹⁰ Beldur naiz *disimilación preventiva* bezalako izenak horixe direla, izen, eta ezer gutxi konpontzen digutela gauzen edukiaren aldetik.

Mitxelenak bere aurreko ikerlariengan oinarrituta egin zuen sailkapena ematen da ondoren (Michelena 1977: 52-53). Aldaketa eragotzi bide duten inguronei (a.1-3) kontrajartzen zaizkio aldaketari bide eman dioten antzeko beste batzuk (b.1-3). Aldaketa gainerako ingurune guztietan ere gertatzen da noski, hemen, ezaugarri fonetikoaren aldetik gertuen leudekeenak azaltzen ditu Mitxelenak, ingurune eragozleen sailkapenaren zailtasuna nabarmenduz horrela.¹¹

Ez da gertatu aitzineratzea ondorengoetan (u > u):

- a.1. / ___ r (dardarkari bakun edo ttakaren aurrean)
adib.: *gú(r)e, gú(r)i; barur, hirur(híu), hur, ú(r)in,*
- a.2. / ___ rð, rt, rt^h (dardarkari-horzakari kontsonante multzoaren aurrean)
adib.: *úrde, úrthe*
- a.3. / ___ ś (txistukari igurzakari apikariaren aurrean)
adib.: *úste, ikhúsi, bústa, bústi*

Bai gertatu da aitzineratzea (u > y) ondorengoetan:

- b.1. / ___ r (dardakariaren aurrean)
adib.: *hür, úrrin*
- b.2. / ___ rp^(h), (rβ), rk^(h), rɣ (dardakari-epainakari edo -belar kontsonante multzoaren aurrean)
adib.: *úrpho, búrkhi, úrgaiztú*
/ ___ rl (dardakari-albokari kontsonante ozen multzoaren aurrean)
adib.: *khürlo*
/ ___ rs, rs, rj (dardakari-igurzakari txistukari kontsonante multzoaren aurrean)
adib.: *úr'sań, úrzo, úr'xantx*
/ ___ rh (dardakari gehi hasperen kontsonante multzoaren aurrean)
adib.: *úrbe, úr'hats*
- b.3. / ___ s, ts, ts (i.e. txistukari igurzakari lepokariaren eta afrikatuen aurrean)
adib.: *gúzi, hűts, hűtz*

Mitxelenaren gauzak aurkezteko moduan garbi gelditzen da berarentzat gertakarien hurrenkera kronologikoak duen garrantzia. Aldaketaren aldeko eta kontrako inguruneak zerrendatzen dituenen ere, bereizi egiten dira /u/tik eratorritzat hartzen zituena, lehenagoko /o/ baten igotzetik sortutakoetatik. Adibidez, *hunki* bezalakoak ez dira azaltzen aldaketa eragozten dutenen artean, hortik ulertzen delarik Mitxelenarentzat /u/ > /y/ eta /o/ > /u/ aski garaikide zirela (*push chain* dinamikan) edo, izatekotan, bigarrena berantiarrago (*pull chain*). Edonola ere, /o/ > /u/ igotzeak ez du /u/ > /y/ aitzineratzea bazkatu (*feeding*).¹²

Ez dago berrikuntza handirik Mitxelenaren ondoko lanetan datuen sailkapen eta deskripzioaren aldetik. Haasek (1992: 41-42) ez ditu inguruneak eztabaidatzen eta euskal aldaketa gaskoieraren eragintzat hartzen du. Trask (1997: 150) baiezko inguru-

¹¹ Mitxelenak zerrendatzen dituen inguruneak ikur fonetikoetara itzuli dira Nazioarteko Alfabeto Fonetikoaren (NAF) arabera. [ś] txistukari apikaria eta [s] lepokaria ohiko ikur arinagoetan eman dira. Adibideak ortografikoki ematen dira.

¹² Ik. Trask (1997: 151): kronologia erlatiboan oinarritu eta iritzi horren alde agertzen da.

neetatik abiatzen den bitartean, Zarabozok (1972) ezezkoen esplikazioa garatzen du. Mitxelenak *Fonética Histórica Vasca*-ren bigarren ediziorako jasotzen du Zarabozoren analisia kritikatu gabe. Zarabozo, fonologia sortzaile klasikoenaren tasun sistemak mugatzen du, baina, era berean, ikusmolde horixe da esplikazio saiorako ausardia ematen diona ere. Halere, akatsik nagusia, nire aburuz, aldaketa zuzenean azaldu nahi izatetik dator.

4. Ezpainkaritasuna, palataaltasuna: tasun fonetikoaren alderdi fonologikoak edo tasun fonologikoaren sustrai fonetikoak¹³

4.1. Gatozen berriro FNaren eskakizun funtsezkoa: ordezkate fonologiko emankor orok (eta, emaitzak ikusita, halako izan bide da gaur hizpide duguna) zio fonetikoak du. Fonologiak gauza izan behar du hizkuntzaren hots izateari dagokiona esplikatzeko, baina hori bakarrik: alegia fonetikaren laguntzarekin esplika daitekeena soilik (eta guztiz) dagokio fonologiari, hori da fonologiaren eremua. Bilakabide fonologikoek, horregatik, arrazoi fonetikoak izan ohi dituzte. Haatik, bilakabide fonologiko biziak, benetakoeak, hiztunen asmo fonologikoak hizketaren baldintzetara egokitzen dituzten ordezkate mentalek, bakoitzak, aldaketa fonetiko txiki bat bakarrik gertaraz dezakete. Aldaketa txiki horietako bakoitza beste batzuekin katea daiteke era harmoniko edo gatazkatsuan, baina esplikazio fonetikoak bilakabide bakoitzean bilatu beharko dira. Ez dago norabide bakarreko zio globalik ahoskera osoarentzat ez diakronikoki, ezta sinkronikoki ere. Ezin eutsi diot hemen Stamperen (1979: 17) aipu luzexka hau emateko gogoari, ikuspegi monolitikoagoetatik eredu teoriko esplikatzaileei egin ohi zaien kritikaren gaizkiulertuaren mamia ukitzen baitu muinuetik:

If one were the god of language, free to create any sort of system for mortals to adapt difficult sounds to their limited speech capacities, one would surely reject a system involving such atomistic responses to specific difficulties as these individual processes represent, and instead attempt to devise a unified, global system. However, nature has not managed to furnish such a system. The pronunciations of children and of adult languages reveal themselves to be the result of numbers of substitutions which, however natural they may seem individually, have collective results which are perversely cross-purposeful.

Zubererazko hots-aldaketaren ageriko emaitza fonetikoak, alegia [y] bokala, goiko ezpain-sabaikari edo ezpain-palatala (*high labiopalatal*) da, itzulpena aski onargarri bada. Alde batetik, ezpainen biribiltasunak (*lip rounding*) edo ezpainkaritasunak bereizten du [y] [i] hotsetik, alegia, beste goiko bokal palataletik. Tasun horren izenak garden salatzen du ezaugarriaren oinarri artikulatorioa, gauzatze akustikoa ilunagoa delarik haatik (Donegan 1978: 3). Bestalde, [u] atzeko bokaletik bereizten duen [y] ren palataaltasunari ez zaio horren erraz egokitzen ordain artikulatorioa (Donegan 1978: 15). Beheraxeago hitz egingo dugu alderdi akustikoez. Tasunei modu eskematisiko eta abstraktuan begiratuta, esan litekeen gauzarik errazena da /u/ > /y/ ordezka-

¹³ FNean tasunak mugimendu edo imintzio artikulatorioen eta horien ondorio akustikoen arteko lotura mentalak dira.

tzeak diakronikoki gertatutako ahoskune aldaketa bat islatuko lukeela, bokalen ahoskuneaz hitz egitea zilegi bada behintzat.

Baina garbi dago fonemak sailkatzeko (i.e. bereizteko) balio diguten tasun horiek berez ez digutela aski erakusten /y/ren etorbidez, ez digutela gertatuaren arrazoia azaltzen. Aipatu da gorago (2. atalean) bokalen azterketa fonetikoaren arabera balizko /u/ > /y/ aitzineratzeak sortzen duen tasun elkarketa zail dela esplikatzen eta horrek aitzineratzea zentzugabetzen duela horregatik.

Ezinbestekotzat ematen du Doneganek tasunen gauzatze edo oinarri fisikoak bilatzea, hizkuntzen fonologietan gertatzen edo gertatu diren bilakabideak ulertuko baditugu, horrek batzuetan tasunen izen edo edukiak aldarazten baditu ere (Donegan 1978: 26). Goiko bokalek batzan dituzten jokabide fonologikoak aintzat hartuta,¹⁴ *color* aukeratzen du, palataltasuna eta ezpainkaritasuna biltzeko ematen duen auke-ragatik (Donegan 1978: 44) Martinet eta bestek batik bat kontsonanteetarako erabili-aren bidetik (ik. Donegan 1978: 38). Beraz, /u/ > /y/ ordezkatzean “kolore” gehitze edo eransketa bat gertatu da. Berez atzeko bokal edo bokal belarraren lekuan aitzineko bokala edo bokal palatala egitea F1 eta F2 gertuago eta maiztasun baxuagoetan dituzten bokal “ilunen” eremutik, bokal argiagoen eremura igarotzea litzateke (ik. Oñederra 2004: 105, formanteen eskema erraz baterako); baina ezpainen biribiltzea gordetzen bada, kolore bi dituen bokal bikromatikoa eratuz, tarteko F2 bat gertatzen da, bokal akromatikoa ilunen antzekoagoa palatal argiena baino (Donegan 1978: 45, 47). Beraz, artikulatorioki bateragarri diren bi imintzio horiek, palataltasuna eta ezpainkaritasuna, elkarren kontrako suertatzen dira emaitza akustikoaren aldetik. Horrek Stampek (1972: 583, 15. oh.) zioena dakarkigu gogora: “palatality and labiality are not wholly compatible properties”.

Inor gutxik erin dio kasu gure artean ezpainkaritasunari. Aitzineratze edo palatal-tzea izan da deskripzio eta esplikazio saioen gune. Arazo diakronikoen azterketan maiz gertatu ohi denez, honetan ere aldatzen denari eman zaio lehentasuna gordetzen denaren gainetik, kontuan hartu gabe garapena osorik ikusteko aldatzen dena bezain garrantzitsu dela aldatzen ez dena. Nahiz gertatu bide dena ez den desezpainkaritze edo despaltaltzea, kolore galtzea (*bleaching*) alegia, mihi aurreratze bat baizik, jatorrizko kolorea galdu gabe beste bat erantsi denez, ondorio akustikoa *bleaching* batenaren parekoa da bokal nolakotasuna akustikoki marguldu egin den bezainbatean (Donegan 1978: 71). Ez dago, bestalde, benetako *bleaching* batek ekarriko lukeen ozentasun irabazirik, bokal ordezkatzaillea ordezkaturik bezain goikoa baita gutxienez, goiko bokalak izanik ozentasunaren ardatzean ezezko muturrean daudenak.

Alderantziz, [y] → [u] despaltalizazioa (hau bai *bleaching* bat) ulertzekoa litzateke bere horretan eta aurkitzen da hizkuntzen diakronietan edo hizkuntzaz jabetzen ari diren haurren ahoskeran (Donegan 1978: 87). Desezpainkaritzea ([y] → [i]) azaltzeko ere baleudeke arrazoiak lehen ere agertu denez lan honetan.¹⁵ Baina [u] → [y] ezin da esplikatu ez bada kolore galtze eta irabazte kate moduko baten bidez.

¹⁴ «(...) palatal and labial vowels undergo similar kinds of substitutions which are different from the substitutions which affect non-palatal non-labial vowels» (Donegan 1978: 15).

¹⁵ Bilakabide hori erabat betetzen da zubereraz gainerako euskalkietan, eta zubereraz ere emankor izan da aitzineratzea gertatu ondoren bokal aurrean (eta erronkarieraz edonon). Cf. *merkatu/merkatia* gisako txandakatzek ekialdeko hizkera zenbaitetan.

4.2. Emandako arrazoiak direla medio, /u/ batetik /y/rainoko aldaketa zuzena baztertua, Patricia Doneganek garatu duen bokal sistemen teoria sendoan (Donegan 1978, 1993, 2001) bada bide bat kolore galtze edo irabazte sinpleek esplikatzeko ez dituzten bokal aldaketak azaltzeko:

Since such changes produce less-optimal vowels like [y] or [ø] from more-optimal ones like [u] or [o], they run counter to the basic phonetic causalities of fortition processes (...). I want to suggest, instead, that most, if not all, such palatalizations of labial vowels (and corresponding labializations of palatal vowels) are the results of diphthongizations of the color-dissimilating variety, with subsequent re-monophthongization (Donegan 1978: 95).

Nahiz ez dugun lekurik hemen FNaren diptongatzeari buruzko proposamenean sakontzeko, bego oraingoz gogoraztearekin diptongatze eta monoptongatze katean, noski, bilakabide bakoitzak izango lukeela legokiokeen zio fonetikoa (ez /u/tik /y/rainoko bidaia diakronikoan bata bestea bazkatuz osatzen duten eratorpen kate osoak globalki).

Doneganek FNaren esplikazio fonetikoaren beharrari erantzunaz garatutako irtenbidea ez da berria. Lehen ere, egin dituzte proposamenak beste autore batzuek diptongatzearen bidetik. Abiapuntu teoriko desberdinagatik baina emaitzen antzagatik aipa daiteke frantseseko /y/ bokalarentzat Bichakjianek (1974) proposatu bidea: $u > uw > iw$ (ondoren monoptongatuz) $> y$). Doneganen (1978: 96) proposamena fonetikoki xeheago da eta ondoko sei urratsak berreraikitzen ditu frantsesarentzat: $u > uw > iw > iw > yw > yç > y$.¹⁶

Aldaketen kronologiari buruzko eztabaida lehen ere oparoa izan da diakronis-ten artean. Gaiaren interesa ukatu gabe eta leku mugen aitzakiarekin, oraingoz nahikoa zaigu labur aipatzea besteak beste Bichakjianek diptongatze horien hasiera latinetik Galiako hizkera erromantze zenbaitetarako igarobidean kokatzen duela eta Doneganek ere frantsesaren lehen urratsetarako proposatzen dituela diptongatzeak Pope-ren 1934ko lanari jarraiki. Agian horrek baino garrantzi handiagoa du gure gaurko eztabaidan, gorago aipatu bezala, frantsesez, biarnoeraz eta, oro har, gaskoieraz, beste bokal batzuk ere aitzineratu zirela.¹⁷ Bestalde, bereziki esanguratsu suerta litezke ingelesak garai batean frantsesetik (adib.: *fortune*), nederlandetatik mailegatutako hitzetan ere ikus omen daitezkeenak (Bichakjian 1974: 77-78; Stampe 2002).

Diptongazioak, monoptongazioak... Zalantzarik gabe hizketaren baldintza prosodikoekin zerikusia izan ohi duten gaiez ari gara. Zehazki, diptongazioak silaba erlatiboki luzeekin egokitzen dira eta, berez, sorreraren aldetik, erraz batera daitezke silaba luzatzearekin. Paradoxa liteke, zubererazko bokal sistemaren analisisian, bestelako

¹⁶ Jatorrizko testuan ez dira NAF ikurrak erabiltzen. Urratsen izenak ondokoak dira hurrenez hurren: *diphthongization*, *bleaching* (!*dissim.*), *coloring* (!*dissim.*), *labial assim.* (!*labial*), *palatal assim.* (!*pal*l ___), *monophthongization*. Harridura markak getagarritasun hierarkian lehentasuna adierazten du.

¹⁷ Bichakjianen arabera (1974: 78) goiko bokalen diptongazioa hautemangaitzagoa izango zen bokal irekiagoena baino hasieran bederen, irristariaren eta bokal-gailurraren arteko antza handiagoagatik. Antzeko bokal aldaketak jasan dituzten hizkuntzez, ik. Bichakjian (1974: 81-82), Donegan (1978: 95), Haudricourt & Juillard (1949).

berririk gabe, bokal itxiak bakarrik luzatu izana, luzatutako bokalen diptongatzeak abiatu bazuen /y/ren etorrera.¹⁸

5. Aurrekotik ateratzen diren ondorioetarantz

Bereizi egin behar dira hotsak eta hots horiek osatzen dituzten tasunak kudeatzen dituzten (ordezkatz) bilakabideak. Hots bat mailega daiteke. Hots aldaketak ez dira mailegatzen, prozesu edo bilakabideak ez dira mailegatzen. Gorago (2.2) esan bezala, hiztun talde baten sistema fonologikoan fonema mota berri bat sortzeak, berez beste hizkuntza batetik hartzearen bidez gerta daitekeena —maileguen edo elebitasunaren hedadura nahikoagatik, eman dezagun—, esan nahi du bilakabide bat gainditu edo murriztu egin dela. Adibidez, igurzkari koroari → txistukari edo estridente egiten dituen bilakabidea (igurzkari koroari → txistukari edo estridente) gainditu bide dugu Hegoaldeko euskaradunok, /θ/ ahoskatu ahal izateko; edo igurzkariak ahoskabe egiten dituen (igurzkari → ahoskabe), Iparraldekoek /v/ ahoskatu ahal izateko.¹⁹ Haatik, horrek ez dakar edozein lekutan hots horiek erabiltzea, ez bada hori eskatzen duten mailegutan (*endivak*), edo elebidunek beste hizkuntzan maiz erabiliaren poderioz joan-etorriko mailegu bihurtu diren izen propioetan (*Izaskun*, *Zearreta*). Forma jator arruntetan (i.e. ez mailegatueta edo aspalditik, eta erabat, barneratueta) /y/ ahoskatzeak (lehenagoko /u/ baten orde) esan nahi du hizkuntzaren barrenean garatu dela hots hori.

Gauzak oraingo sinkronian ikusita, garbi dago ez garela ari fortitio ingurunegabe batez, bokal bat gehitu baita inbentarioan. Baina posible da hizkuntzaren historian zehar eta aldaketa honen garabidean fortitioak gertatu izana. Monoingatzearen aroren bat izan ahal izan da horietako bat, esaterako. Horrekin euskarak inoiz bokal diptongatuak maila fonemikoan eduki izanaren hipotesiaren alde egiten ari garen nire gaitasuna eta lan honen neurriak gaintzen dituen zerbait da.

Dударик gabe diptongazioaren hipotesiarekin jolasean irekitzen ari garen atea da inguruko hizkuntzen eragina, edo mementu batean zubererak eta bere ingurukoek batzan izan zutena baldintza prosodiko erritmikoak izatearena. Ezaugarri prosodiko heda-erraztasuna gauza ezaguna da, nahiz ez oraindik aski ikertua eta, ziurrenera, desberdintasun interesgarriak eskainiko dituen elkar ukitzen duten fonologiaren ezaugarri tipologikoen arabera.

¹⁸ «It (...) appears that if only the high vowels diphthongize, they often become diphthongs that polarize sonority and color with height dissimilation, as in English, Standard German, Yiddish, etc.» (Donegan 1978: 122). Euskararen beste bokal txandakatzeko zenbait ere bide honetatik berrinterpretatu ote litezkeen gerorako utzi behar den galdera da. Edonola ere, ezjakinariaren ausardia baliatuz, agian kontuan izatekoak dira Iparraldeko *afrusa*, *malurusa*, *faktur* (fr. *affreux*, *malheureux*, *facteur*) bezalako formek salatzen duten ezipainkaritasunaren goiko bokalen aldeko joera (baina cf. *afroza*, *malerusa*, *maluros*).

¹⁹ Tasunen izen zehatzak beren eduki fonetikoaren indar esplikatzailarekin lotu behar direnez, emandakoak behin-behinekoak dira. Igurzkariaren ahotsari dagokion bilakabideak ikergai interesgarria dakarkio euskarari eta, euskaratik, fonologiari: izan ere, ez da erraza afrikatu eta igurzkariak biltzeko tasuna(k) aurkitzea, herskariak kanpoan utziaz eta hori behar da euskararen analisirako, hizkuntza honetan herskariak baitira berez ahostun izan daitezkeen bakarrak trabariaren artean. Gaztelaniaz ere arazoa berdin agertzen da.

Era berean ez genuke ahaztu behar ezaugarri prosodikoetan egon daitezkeela euskal hizkeren arteko desberdintasun funtsezkoenak, nahiz ez beti nabarmenenak hikuntzalariarentzat. Ekialdeko hizkeren berezitasun segmental zenbait ulertzeko bidea prosodiatik abia liteke, onenean hor aurkituko delarik halaber berezitasun horiek elkarren artean lotzeko irizpidea ere.

Esanak esanda, noizbaiteko /u/ren eta oraingo /y/ren artean diptongatze eta monoptongatzeak gertatu direla onartzearen ondorio liteke zubererazko aitzineratzea eragotzi duten inguruneek ez dutela aitzineratzea bera eragotzi, diptongatzea baizik.²⁰ Hori hala izanik, ingurune eragozleak ulertzeko orduan, ez dira ondoko kontsonanteen ahoskuneak edo beste ezaugarri segmentalek gehien axola dutenak, osatzen den silaba egiturak baizik, edo silabak hitzaren barrenean duen lekua, edo azentu baldintzak: baldintza prosodikoak azken batean.

Diptongatze-monoptongatzearen bidezko azalpena ongi batzen da /u/ > /i/ aldaketa garatu duten beste ekialdeko hizkera batzuetako datuekin ere. Azken emaitza hori diptongoak [iw] mailan [i] bokal-gailurraren alde egin eta irristaria galtzetik uler liteke, Carmen Pensadoren omenez egindako lanean pentsatu nuen bezala. Orain, Doneganen proposamenak polikiago berrirakurri ondoren, uste dut beste aukera bat ere badela: alegia, garabideak [y]raino segiko luke, gero [y] → [i] desezipainkaritze bilakabideari amore emanez (txandakatze sinkronikoek oraindik ere bokal aurrean erakusten dute bilakabide horren bertsio inguruneduna, ik. goragoko 15. oinoharra). Eratorpenaren hurrengo urrats gisa uler liteke, hain zuzen ere bokal kolorebidunaren desezipainkaritzea, kolore kontraesanik gabeko nolakotasuna ematen diona bokalari (fortitio garbia). Diptongoaren sinpletze soilak ere antzeko interpretazioa izan lezake, baina baldintzak eritmoarekin lotuko lirateke zuzenean. Ez du merezi, dena den, bide honetatik fonologi fikzioan segitzea datuen aingurarik eta kronologia erlatiboan euskarririk gabe.

Ez da erraza halere. Ingurune eragozleak, orain agertzen zaizkigun bezala, ezaugarri prosodikoaren arabera sailkatzea ez da, ez, berehalako kontua. Badakit gainera honekin ez garela /y/ hotsaren inguruko hipotesietatik ateratzen. Bakarrik egiantzekotasun handiagoa ematen zaio hipotesiari fonetikaren aldetik eta teoria fonologiko sendoen gainean egituratzen da. Ez dut hemen ez denbora, ez lekurik, Doneganen proposamena luzeago azaltzeko. Onartzeko nahiko arrazoi jaso ez duenari eskatuko nioke jo beza zuzenean haren lanera. Nik onartzen dut lan hipotesi gisa, bai teoriak asetzen nauelako, baita, frogatu bitartean, sinesgarri gertatzen zaidalako ere, eta oso eskertzekoa iruditzen zaidan hirugarren arrazoi bategatik: orain arteko geldiunetik abiarazteko aukera ematen digulako, hizkuntzaren diakronian lanerako galdera berriak irekiaz.

Prosodian azentua (eta, gehien jota, esaldi-doinua) besterik sartzen ez badu fonologiak eta arazo segmentalak berezko beste atal baterako uzten baditu, gaitz izango zaigu segmentaltzat hartzen ditugun arazo askoren arrazoiak bilatzea. FNean bilakabide prosodikoak dira lehenengo ahoskeraren eratorpen fonologikoan eta ahoskera biziaren eragile funtsezkoentzat jotzen dira baldintza prosodikoak, besteak beste, baina muin-

²⁰ Diptongatze aroaren ondoko monoptongatzea eragotzi balitz, pentsatzekoa da diptongo aztarnak geldituko litzaizkigukeela, ez bada maila alofonikoak gainditu ez, eta atzera /u/rantz monoptongatu zela diptongo jaio berria.

muintetik, erritmoarekin uztartutako silaba. Gogoeta aberatsak eskaintzen dizkigu Doneganek (1978: 117) diptongo moten iraupenaren eta silaba irekirako joeren arteko erlazio posibleez frantsesaren historiaren inguruan. Horrek bezala, baluke zubereraren ezaugarrien hausnarketan lekurik diptongo-iraultzeek edo monoptongatzeek bokalen sudurkaritzearekin batera dutenez irekitzen den galderak, gauzak erritmo tipologiatik begiratzen direnean (ik. Donegan & Stampe 1978: 34). Hain zuzen ere euskalki bera da bokal sudurkariak eta bokal ezpain-sabaikaria dituena.²¹

Aurkeztutako hipotesiak ez ahal dira arinkeria funtsgabeak izango. Teoria sendoa eta datu ezagunetatik abiatu naiz beti ere, euskarazko gertakariei zentzua bilatuz. Gehiegikeriarik izan bada, uler bedi Beñat Oyharçabal omentzeko gogoak bultzatuta aritu naizela, eskertu nahian fonologian gabiltzanoi ematen digun arnasa, egiten dizkigun galdera zail eta erakusten digun interes biziagatik. Badakit, gainera, hots berrien sortzeak eta zaharren galtzeak biziki pizten diola jakingura. Bere galderen eta interesaren bultzada eskertzeko idatzi ditut lerro hauek.

Bibliografia

- Aitchinson, J., 1974, «Phonological change: some causes and constraints», in Anderson & Jones (arg.), *Historical Linguistics II: theory and description in phonology*, North Holland, Amsterdam, 1-15.
- Andersen, H., 1972, «Diphthongization», *Lg* 48:1, 11-49.
- Anderson, J. M. & C. Jones (arg.), 1974, *Historical linguistics II: Theory and description in phonology*, North Holland, Amsterdam.
- Bichakjian, B. H., 1974, «The evolution of French /y/: an integrated change», in Anderson & Jones (arg.), 71-88.
- Blust, R., 2005, «Must sound change be linguistically motivated?», *Diachronica* 22:2, 219-269.
- Donegan, P. J., 1978, *On the Natural Phonology of Vowels*, The Ohio State University, 1985, Garland, New York.
- , 1993, «Rhythm and Vocalic Drift in Munda and Mon-Khmer», *Linguistics of the Tibeto-Burman Area* 16, 1-43.
- , 2001, «Normal vowel development», in M. J. Ball & F. E. Gibbon (arg.), *Vowels and Vowel Disorders*, Butterworth-Heineman, Boston, 1-35.
- & D. Stampe, 1978, «The syllable in phonological and prosodic structure», in Bell & Bybee Hooper (arg.), *Segments and Syllables*, North-Holland, Amsterdam, 25-34.
- & —, 1979, «The study of natural phonology», in D. A. Dinnsen (arg.), *Current Approaches to Phonological Theory*, Indiana U. P., Bloomington, 126-173.
- Fowler, C., 1995, «Preface», *Rivista di Linguistica* 7:1, 3-4.
- Haase, M., 1992, *Sprachkontakt und Sprachwandel im Baskenland. Die Einflüsse des Gaskognischen und Französischen auf das Baskische*, Helmut Buske Verlag, Hamburg.
- Haudricourt, A. G. & A. G. Juillard, 1949, «La palatalisation galloromane de l'«u» latin», *Essai pour une Historie Structurale de Phonétisme Français*, Klincksiek, Paris, 100-113.

²¹ Eta baita hasperen eta hasperenduntze oparoenak ere: cf. Igartua (2008) sudurkarietatik datozen hasperenak diptongoen sinpletzearekin lotzeko iradokizunak.

- Hualde, J. I., 2003, «Segmental phonology», in J. I. Hualde & J. Ortiz de Urbina (arg.), *A Grammar of Basque*, Mouton de Gruyter, 15-65.
- Hurch, B., 1988, «Phonetics and phonology or phonology and phonetics», *Zeitschrift für Phonetik, Sprachwissenschaft und Kommunikationsforschung* 41:3, 346-352.
- Igartua, I., 2008, «La aspiración de origen nasal en la evolución fonológica del euskera: un caso de rhinoglottophilia», *ASJU* 42:1 [inprim.].
- Lafon, R., 1962, «Contact de langues et apparition d'une nouvelle voyelle: *u* et *ü* en basque», *Actes du Xe Congrès International de Linguistique et Philologie Romanes* III. Strasbourg, 901-909.
- Lindblom, B., S. Guion, S. Hura, S.-J. Moon & R. Willerman, 1995, «Is sound change adaptive?», *Rivista di Lingüística* 7:1, 5-37.
- Michelena, L., 1977, *Fonética Histórica Vasca*. San Sebastián: Seminario Julio de Urquijo de la Excma. Diputación de Guipúzcoa.
- Oñederra, M. L., 2004, *Fonetika Fonologia Hitzez Hitz*, Euskal Herriko Unibertsitatea.
- , 2009, «Diacronía y motivación fonética», in Sánchez Miret (ed.), *Romanística sin complejos. Homenaje a Carmen Pensado*, Peter Lang, Bern 47-67.
- Paul, H., 1975, «On sound change», in Ph. Baldi & Werth (arg.), *Readings in historical linguistics*, The Pennsylvania State U. P., University Park and London, 3-22. 1886ko *Prinzipien der Sprachgeschichte*, H.A. Strong-ek itzulitako *Principles of the History of Language*, London, 1891, 36-64 zatia.
- Sapir, E., 1921, *Language: An Introduction to the Study of Speech*, Harcourt Brace and World, New York.
- Stampe, D., 1979, *A Dissertation on Natural Phonology*, Garland, New York.
- , 2002, «English Phonology», «Prosody», 2001-2002 ikasturteko graduondoko ikastaroak, University of Hawaii at Manoa.
- Trask, R. L., 1997, *The History of Basque*, Routledge, London.
- Zarabozo, C., 1972, «Two borrowed sound changes in Basque», *ASJU* 6, 174-182.